

Apai név

Napjainkban több, mint negyedmilliárd ember, születésének anyakönyvi bejegyeztetése pillanatától három nevet visel: utónéven és vezetékneven kívül apai nevet is. Keleti szláv nyelvterületen ez a patronimikon méghozzá nem csupán az „anyja leánykori neve”, külföldieket ugyan szintén meghökkenítő, hivatalos-adminisztratív státussal rendelkezik, hanem az élő nyelvhasználat része, számos helyzetben jóval fontosabb, mint a családnév. Ehhez kívánok alább néhány orosz adalékkal szolgálni.

1. Ennek az állapotnak megfelelően a mai oroszban három közkeletű szavunk van az „antroponimon” kifejezésére. Az *имя* (töve: *имен-*) ezek közül a legősibb, joggal nosztratikusnak tekintett elem (vö. a magyar *név*-vel s finnugor megfelelőivel, a japán *namae*-vel stb.). Ez szolgál összefoglaló elnevezésül, továbbá szűkebben jelöli az ’utónevet’. Az *отчество* ’apai név, patronimikon’ 1704-ben került először szótározásra (Polikarpov „Leksikon”-jában), ugyanakkor s ugyanott jelenik meg először a *фамилия* ’vezetéknév, családnév’ (*фамилия* alakban, a mai alak 1771-től regisztrálva). Míg az *отчество* egyjelentésű, a másik két lexéma poliszém: így az *имя* fontos grammatikai terminus is: ’névszó’, míg a *фамилия* a magyarhoz hasonlóan jelenthet(ett) ’család’-ot is, ám mára ez a jelentés elavult-beszélt nyelvi. Jellemző s az alább mondandók számára nem mellékes, hogy a nagyobb szótárak közlik az *имя-отчество* kötőjeles összetételt (állandósult szókapcsolatot?). A három névelem éppen az itt felsorolt rendben jelent meg; falun még ma sem általános talán az élő nyelvhasználatban a családnév, helyette inkább a pusztá apai név járja.

Az apai nevet anyakönyvileg bejegyzett házasságban élő szülő nő esetében a férj utónevéből, egyébként egy a szülő nő által megnevezett férfi utónév-ből képezzük. Az apai név megváltoztatására, az örökbefogadó apai nevének felvételére stb., épp úgy, mint a teljes név egyéb elemeinek módosítására vonatkozóan egy 1971-es törvény intézkedik. A képző legalább a múlt század utolsó negyedéig kétféle lehetett: vagy a közönségesen is meglévő birtokos melléknév, vagy speciális. A múlt század kiváló lexikográfusa, V. I. Dal szótára második kiadásának második, tehát már a halála után, 1881-ben megjelent kötetében az *отец* címszó alatt — most úgy mondanánk — szociolingvisztikai különbséget tesz az „*ov, in*” és a mai alakú apai név képző között: az előző „egyszerűen” (*попросту*), az utóbbi „tisztelettel” (*почетно*) képez. Ma az alapul

szolgáló tőtől függően csak az /ič/, /ov'ič/, /ev'ič/ képzők valamelyike léphet fel ezzel a funkcióval, ha férfi utónév előtt áll, illetőleg az /n/, /in'α₁šn/ női utónév előtt: *Петр Фомич, Петр Иванович, Петр Дмитриевич; Вера Саввична, Вера Лукинична.*

Bár az apai névnek még a képzője is, nem csupán a végződése, az általa jelzett név nyelvtani nemére érzékeny, ami a melléknevek sajátja, mégis főnévként ragozódik egy különös helyesírási sajátossággal: a /č/ végűek egyes hímnemű eszközhatározó esete hangsúly alatt nem a várt „o”, hanem „e” betűvel íródik: *Ильичем* (ejtésben természetesen [o] hanggal e helyen).

E névelemeknek nem csupán a képzésük és a helyesírásuk sajátos, hanem az „ejtésük” is. Pontosabban tehát: a hangzó beszéd az apai nevek helyén olykor egészen különös dolgokat produkál. Nyilván Scserba akadémikus nyomán már korszakunk első orosz akadémiai nyelvtana (1952: 57. l.) felhívja a figyelmet arra, hogy míg a teljesebb stílusban teljesebben, addig a gyorsabb, majd anyag-gyors stílusban egyre jobban megrövidülve kerülnek hangvilágra e név-apanév kapcsolatok. Ma talán egy árnyalattal másképp fogalmaznánk meg ugyanezt a megfigyelést. Nevezetesen: a név-apanév összefüggő fonetikai komplexuma természetesen a normálisnál gyorsabban, összerosódottabban realizálódik — „természetesen”, hiszen itt hosszabb (fonetikai) szavakról van szó, s azok eleve hajlamosabbak a gyorsabb realizációra, ezt még csak fokozza az a körülmény, hogy igen gyakran fordulnak elő a beszédben. Ez a folyamat addig is elmehet, hogy a komplexum előtagjában egy szótagképző [l], [n] stb. hang jelenhet meg, ez pedig a mai oroszoknak különben nem sajátja. S a sebesség-összeolvadás szociolingvisztikai tényezőktől is függhet: minél nagyobb a távolság a beszélő s az általa név-apanévvvel megszólított vagy megnevezett személy között a szociális térben, annál kevésbé fog ez a komplexum megrövidülni és viszont. (Másképp függhet egyszerűbb tényezőktől is: minél ritkább egy apai név, annál kevésbé hajlamos a rövidülésre.) Van végül egy alaktani következménye is e rövidülésnek-összeolvadásnak: a nagyon elharapott komplexumnak hangzó beszédben előfordulhat, hogy csak a végső eleme (az apai név) ragozódik, tehát kb. [s:ansanyčəm] az írott s normatív *с Александром Александровичем* helyén.

2. Magán az orosz szociolingvisztikai világon belül sajátos szerepe van az apai névnek. A „tegezett” — „magázott” világ ez utóbbi felét osztja további két részre (a név-apanév használata csak a legritkább esetben kapcsolódik a tegezéshez, szinte szükségszerű velejárója a magázás): aki a beszélő fölött van életkorban, státusban stb., azt okvetlenül nevé-apanévén szólítja, illetőleg említi. A mi századunk kiváló lexikográfusa, D. N. Usakov szótárában az *отчество* címszóra példaként többek között egy A. Tolsztoj-idézetet közöl: „A volkovi intező ugyan nem tisztelte meg apanevével, de már nem is tegezte le Ivaskának, hanem kitérően Brovkinnak hívta” (az én fordításom. — P. F.). Itt a „Brovkin”

a vezetéknev, az „Ivaska” a pejoratív „k” szuffixummal ellátott utónév: természetesen a vezetéknev szerinti megszólításnál is udvariasabb, a legudvariasabb az lenne, ha nevénapanevén „tisztelné” az intező Brovkint. Diák a tanárát, beosztott a főnökét, házigazda kedves vendégét, vendég a házigazdát (ha nincsenek tegeződő viszonyban), és így tovább — lehetetlen, hogy másként, mint nevénapanevén szólítsa, említse. (Ez a „lehetetlen” épp napjainkban mint-ha változnék, erről a következő pontban.) Idősebb értelmiségi házaspár (vendégek előtt?) néven-apanéven szólítja, említi egymást. Valahol 45—50 éves életkor körül van megfigyeléseink szerint (ma?) a határ: amikor a kb. 45 éves feleség kb. 50 éves férjét napjainkban konzekvensen néven-apanéven emlegeti (ő maga kandidátus, férje a tudományok doktora), akkor ez már szociolingvisztikailag „markírozott”: ez a hölgy a „társaságban” épp e nyelvi sajátosságánál fogva nevezetes.

A név-apanév megléte egy stiláris lehetőséggel többet nyújt azokban az írásos termékekben is, ahol a „tisztelet” dimenzió jelentkezik: a jelen s múlt nagy tudósairól írt cikkekben, a nekrológokban stb. A „Voprosy jazykoznanija” 1970. évi első számát a Vinogradov akadémikus emlékének szentelt szerkesztőségi cikk nyitja (a kiemelkedő szovjet nyelvész 1969. októberében halt meg). Íme, hogyan említi a cikk Vinogradovot (az említés-típusok gyakoriságának csökkenő sorrendjében, zárójelben a számmal, ahányszor az adott típus képviselve van): **1. V. V.** (99), **2. V. V. Vinogradov** (20), **Viktor Vladimirovič** (6) **4—5. akademik Viktor Vladimirovič Vinogradov** (1) és **Viktor Vladimirovič Vinogradov** (1). Itt épp a leggyakoribb „V. V.” szúr szemet frivolságával, amerikai rövidekiséggel — képzeljük el, ha nálunk annak idején a *Magyar Nyelv* végig „P. D.”-ként aposztrofálta volna szeretett s elhunyt főszerkesztőjét. Ám épp ez az, hogy a „V. V.” nem „P. D.”: emögött a teljes név-apanév rejtőzik s az még így rövidítve is elegendő a tiszteletadáshoz. A legnépszerűbb népszerűsítő szovjet nyelvész-folyóirat, a „Russkaja reč” (funkcionálisan tehát nem a *Magyar Nyelv*, hanem inkább a *Magyar Nyelvőr* megfelelője) 1970. évi első számában Lunacsarszkij egy visszaemlékezését közli Leninről: **1. Vladimir Iljič** (8), **2. Lenin** (2), **3. Iljič** (1). Lunacsarszkij „még nem jött rá”, hogy rohanó korunkban egyszerűen csak „V. I.”-t is lehetett volna írni? Ugyane folyóirat 1982. évi első számában három megemlékező cikk is van a közelmúlt kiemelkedő orosz nyelvészeiről: **Vasilij Iljič Černišov** — **1. V. I. Černišov** (17), **2. Vasilij Iljič** (13), **3. Vasilij Iljič Černišov** (6), **4. Černišov Vasilij Iljič** (1); **Sergej Jefimovič Kr’učkov** — **1. S. Je. Kr’učkov** (30), **2. Sergej Jefimovič Kr’učkov** (5), **3—4. Sergej Jefimovič** (1) és **Kr’učkov** (1); **Sergej Ignatyjevič Bernštejn** — **1. S. I. Bernštejn** (13), **2. Sergej Ignatyjevič** (9), **3. Sergej Ignatyjevič Bernštejn** (3). És így tovább: kortól, stílustól, az említettől éppen úgy mint az említőtől függően változik a kép, ám a név-apanév valamilyen formában, még ha a szinte semmivé rövidült „V. V.” alakban is, mindenütt előkelő helyett foglal el. Megjegyzendő még, hogy e „V. V.”-hez hasonlóan szokott eljárni a „szellemi elit”

(tehát kb. tudományok doktorai, kandidátusai és ettől följebb) a maga beszélt nyelvi zsargonjában, legtöbbször természetesen élőkről szólván: ejtve kb. [emve], véghangsúllyal, filológus-körökben szinte egyértelműen Panovot, a világhírű fonológust és szociolingvistát jelenti.

Olykor nem efféle emocionális-szociolingvisztikai, hanem egész megfoghatóan racionális oka van a háromelemű név használatának. Nagy orosz könyvtárak, mint a Lenin Könyvtár, a Kijevi Egyetemi Könyvtár, az Ukrán Tudományos Akadémia Könyvtára stb. betűrendes katalógusában az azonos családnevű szerzők nevük és apanevük teljes betűállománya szerint kerülnek pontosabb helyre.

Suksin egyik novellájában („Bessovestnyje”: „Lelkiismeretlenek”) a falu lakosai a győzelem napján szokás szerint kimennek a kis temetőbe, s ott a tanácselnök egy hokedlire állva felolvassa a falu második világháborús halottjait, betűrendben. Az író e névsort nem kommentálja, az elbeszélés szerint a tanácselnök is be szokta érni évről évre ennyivel. De nem is kell ehhez kommentár, az olvasó torka összeszorul: az egymásba fűződő vezeték- és apai nevek láncá egyértelműen, dokumentális hűséggel kimutatja, hogyan pusztultak el sorban apák és fiaik, testvérek és unokatestvérek. Az író csehovi egyszerűségű leleménye „mindössze” annyi, hogy benne élve ebben a szociolingvisztikai világban, elevenen érezve az apai nevek összetartó jelentését, ezzel sokatmondóvá s költőivé tudott tenni egy pusztá névjegyzéket is.

3. Mi történik, amikor ez a szó bizonyos szoros (etimológiai) értelmében patriarchális rendszer összetalálkozik az apai neveket nem ismerő rendszerrel — akár úgy, hogy egy külföldi vetődik oroszok közé, akár hogy egy orosz kerül külföldi körbe?

Az előző esetben azt kell mondanunk, hogy bizonyos orosz körökben (hagyománytisztelők, filológusok, idősebbek stb.), ha az a külföldi nem egészen fiatal, nem lehet el apai név nélkül. 1957 őszén e sorok írójának abban a kivételes szerencsében volt része, hogy a moszkvai egyetem orosz tanszékén P. Sz. Kuznyecov mellett ülhetett, amikor ott V. Kiparsky tartott előadást. Kuznyecov professzor az előadás érezhető vége felé nyugtalankodni kezdett, körbe suttogetta a szomszédait, amíg nem tisztázta, hogy a jeles finn tudós apja *René* nevét viselte s így a hozzászólások-vita során kb. *Валентин Рэнэич*-nek lehet majd szólítani őt. Kálmán Béla szíves szóbeli közléséből tudom, hogy amikor ő ugyanazon év őszén a leningrádi Popov professzornál volt vendégségben, az mindenekelőtt megtudakolta magyar vendége nevét-apanevét (Bela Viktorovič), s csak úgy kezdhettek a beszélgetésbe. Megfigyelésem szerint az orosz beszédösztönt, ösztönös fonetikai vagy szociolingvisztikai igényt kielégíti az, ha kételemű nevet alkalmazhat a megszólítottira. Így 1981. nyarán vidám családi társaságban egy kb. 60 éves volgográdi munkásnő, megértvén, hogy ki ül mellette, egy ideig félhangosan morfondírozott magában, majd kb.

ezeket mondta: „Na jó, akkor legyen Ferenc Liszt” és így szólított a továbbiakban (hangsúllyal a hátul álló vezetékneven; a morfondírozásból kb. ilyesmiket lehetett kivenni: „Hogy a jóistenben nincsen apai nevük. De hát most meg kell szólítanom valahogy. Na jó, akkor . . .”). Vagy, 1982. januárjában két ideiglenesen Magyarországon dolgozó orosz filológus (egy doktor, egy kandidátus) levélben e sorok íróját „Ferenc Papp”-nak szólította meg, az első sorokban a volgográdi honfitársnőjükhöz hasonló elnézés-kérésüket le is írva.

Másrészt az ebbe a világba becsöppent külföldinek is tájékozódnia kell tudni a nevek-apanevek tengerében. Könyvek címdalán, folyóiratokban stb. természetesen csak a családi név van kiírva — a két másik név csupán kezdőbetűkkel sejteti, mi is lehet mögötte. Ám az élő kommunikáció során épp ezt a két elemet kell jól tudni (még hozzá azok fentebb említett, sokszor a felismerhetetlenségig komprimált alakját), a vezetéknevek akár soha elő sem fognak fordulni. Így, amikor a fentebb említett Kuznyecov professzor első konzultációját megadta e sorok írójának — minden nagy nyelvészt a század elejétől fogva, akik szentek a világ nyelvtudománya számára s persze vezetéknevük alapján azok (vö. pl. Fortunatov — de Saussure-törvény, Sahmatov stb.), nevénapanevén említett. Vagy a már szintén érintett *Popov—Kálmán Béla* találkozáson szinte bizalmi válság tört ki, amikor a vendég kijelentette: nem tudja, ki az a *Volfgang Kurtovics*, sőt még azt sem, kicsoda *Juliusz Francevics*; ám kiderült, hogy e két név Steinitz professzort, illetőleg Németh Gyulát takarja az orosz világban.

A külföldre vetődött orosz diplomaták, szakemberek stb. megfigyeléseink szerint viszonylag hamar hozzászoknak ahhoz, hogy partnereiket csak a keresztnevükön szólítsák, amennyiben szorosabb viszony alakul ki közöttük. Sőt bizonyos foglalkozási körökben mintha „sikk” kezdene lenni, hogy az embernek nincs apai neve: így a KGST-berkekben forgó orosz szakemberek kezdik maguk sem használni az apanevüket. Amikor néhány évvel ezelőtt egy jeles szovjet nyelvész-hármas jött össze Debrecenben, egy kandidátussal és két tudományok doktorával, azok nem hogy nem sértődtek meg, amikor közös előadásukat csak utónevük kezdőbetűjével és vezetéknevükkel jeleztük a magyar nyelvű meghívón, hanem ezt hízelgőnek tartották, mintegy „kiléptek” ezzel a „nagyvilágba”. Huzamos ideje külföldön élő oroszok esetében is megfigyelhető, hogy bizonyos interjekciókkal, módosító szókkal egyidőben, az elsők között mondanak le az apanevekről is, és például — magyar viszonyok között — tiszta orosz beszédben is a férjük szerint nevezik meg kartársnőiket, nem az apjuk szerint. (Tehát: *X-né*, *Y-né* a „*Petrovna*”, „*Pavlovna*” stb. helyett.) A patriarchális rendszernek ez a bomlása, igaz, megindult magán az orosz világon belül is: művészek, írók, akik mindig is inkább a „nagyvilágban” mozogtak, korábban is esetleg csak a vezetéknevüket és utónevüket használták. Persze mint minden nyelvi folyamat, ez is rendkívül lassú, olykor ellentmondásos; az ere-

detileg belső indíttatásra csak enyhén játszik rá a külső hatás, jelen esetben a nemzetközi kapcsolatok emelkedése és személyesebbé válása.

Úgyhogy addig nekünk, orosztanároknak, elég dolgunk akad ezen élő rendszer elsajátíttatása terén. A legfontosabb itt talán nem is annyira a fonetikai, morfológiai stb. sajtóságok bevéssése, hanem egy pszichés gátlás legyőzése: a magyar anyanyelvű „nem meri” nevén-apanevén szólítani a tisztelt személyt, az efféle megszólítás valahogy a „puszta utónév” érzetét keltvén benne, túlságosan bizalmaskodónak tűnik. Láttuk, van ennek az érzésnek némi objektív, mintegy etimológiai alapja: a semleges „tanár úr” megszólítás, „X [vezeték-név] tanár úr” említés helyett valóban utóneveket kell ragoznunk-képeznünk az orosz rendszerben. Mindez azonban messzire, a nevek világának egy itt nem érintendő tartományába vezetne bennünket.

PAPP FERENC

Отчество

После краткого обозрения русских терминов «имя», «отчество», «фамилия» в статье указываются на словообразовательные, словоизменительные и фонетические своеобразия русских отчеств.

В дальнейшем дается социолингвистическая характеристика применения обращения и упоминания по имени-отчеству в современных русских языковых условиях. Приводятся примеры из некрологов, статей о выдающихся лингвистах прошлого: как там упоминаются лица, памяти которым посвящаются эти страницы. Отчества используются в библиотечных каталогах в случае авторов с тождественной фамилией; в эстетических целях применяются писателями. («Бессовестные» В. Шукшина.)

Если иностранец попадает в русскую среду, то в некоторых ее кругах он сразу же и обязательно получает отчество; при этом решающим для русских кажется «двухэлементность» обращения/упоминания. Русские же в иностранной среде даже в русской разговорной речи сравнительно быстро теряют отчество. Особенно интенсивен такой процесс в «профессионально интернациональных» кругах, напр., в кругах специалистов СЭВа, среди писателей и художников.

Ф. ПАПП